

ХАНС, ТЕРЕК АТЛА

- Агъаз от — лотос,
агъач къотур — лишайник
аджирик — пырей,
аджиуаз — дикий чеснок,
азгек ханс — цикорий,
айры ханс — аир болотный,
бёрюбауур — бирючина,
айю тюк — ковыль,
айю чач — ковыль,
акъбийче — чемерица белая,
акъ гюлханий — белый тюльпан,
акъ инджи — ландыш,
акъ суусан — белая лилия,
акъчакъгъан — акация,
алпагъач — баобаб,
алтынчач — златотысячник,
андыз — девясил,
андыр ходжай — белокопытник,
аргъыш ханс — мятник,
аслан къуйрукъ — пустырник,
аслан тырнакъ — левелист,
аулакъ ханс — перекати поле,
атсыгъач — баобаб,
ачу джилек — ежевика,
баппахан — одуванчик,
бабунач (бабылач,
бабылаш) — ромашка
байрамтерек — пальма,
байрым оту — шалфей содовый,
балдыргъан — дудник дягиль,
балий — вишня, черешня,
бал къамиш — сахарный трост-
ник,
балханий — медуница,
бёрюбурун — собачий зуб,
бёрюкёз — паслён персидский
бёрю от — дафна,
бёрю тырнакъ — змеевик,
борсукъ от — мятник,
бусакъ — тополь,
бууунлу ханс — хвощ полевой,
бюрче ханс — тимьян,
генезир оту — амброзия,
герге от — безвременник,
гургум (гургун) — крыжовник,
гёлендир — петрушка,
гюлханий — тюльпан,
гюттю ханс — просвирник,
далий — георгин,
дарджана — розь,
домалай — трюфель,
дугъума — мята,
дууджана — горчица весенний,
джабышмакъ — боярышник,
джанкъоз — подснежник,
джанджюрек — валерьяна,
джансюер — мимоза,
джерк — ольха,
джёге — липа,
джизги джыгыра — анис,
джол ханс — спорыш.

(Боташланы Мухтарны «Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь» китабындан, Нарсана, 1998 дж.)

Тилбургъучла

ТАЙЧЫКЪ

Мийик тауда джашайма,
Арпа, бичен ашайма,

Арба, чана тартама,
Ары-бери джортама.

БУУ

“Мюйюзлерим – кьурукъла,
Аякъларым – чыбыкъла,
Мюйюзлериме кьарасам -
Ала ариу, субай – субай,
Аякъларыма кьарасам -
Эки кёзюм джылай – джылай!” -
дегенди буу.

Бир джолда буу
Хайда итледен кьачхан эди,
Тюзде итлени озгъан эди.
Буу чегетде кьачыб бара,

Аякълары джанын сакълай элле.
Эки мюйюзю уа
Агъачда барыргъа чырмай элле.
Сора буу бара – бара
Къалын чарпыда тутулду ...
Итле мыллык атханда
Мюйюзлерин ташлаб кьутулду.

Джюу, джюу, джюу ала

Джюу,джюу,джюу ала,
Эки чычхан суу ала,
Амма боза бишире,
Акка кийик тюшюре.

Босагъадан абына,
Сакъалчыгъы къабына,
Дыгъы-дыгъы, дыгъы этейим,
Сени бирчик тебсетейим.

Ит юреди,
Кьонакъ келеди,
Кьонакъгъа кьой сойдукъ,
Ашадыкъ, бек тойдукъ.

Артагъа да эт кьойдукъ.
Кьонакъ энтда келир.
Манга оюнчакъ берир.

МУХА, КОТОРАЯ УЧИЛАСЬ В ШКОЛЕ

(Кипр джомакъ)

Жила-была муха, которая мечтала учиться в школе. Однажды она села на школьном окне и стала слушать, что учитель рассказывает детям. А ученики как раз разучивали смешную маленькую песенку:

Били – вили – луп,
Ослик очень глуп!..

Муха тоже выучила эту смешную песенку и сказала себе:

— Ну вот, теперь я уже достаточно умна. Пойду-ка я, пожалуй, учить других насекомых и зверей.

Она полетела на луг и увидела маленького ослика, жевавшего траву. Муха покружилась и, сев на травинку, запела:

Били – вили – луп,
Ослик очень глуп.

— О чем это ты там поешь? – спросил ослик.

Муха пропела ещё раз.

— Что за чудесная маленькая песенка! – сказал ослик. – Только я что-то плоховато стал слышать. Сядь, пожалуйста, ко мне на кончик хвоста и пропой ещё разок.

Довольная муха села ослику на хвост, а он, только этого и дожидаясь, так сильно стукнул хвостом по земле, что чуть не отбил бедняжке все крылышки.

— Какой неблагодарный и бестолковый ученик! – воскликнула муха и полетела подальше от ослика. Она прилетела к пруду, где плавал огромный ленивый карп. Муха присела на бережок и сладким голосом запела:

Били – вили – луп,
Карп очень глуп.

Услышав это, карп с такой силой ударил хвостом по воде, что брызги фонтаном обрушились на муху, и она еле-еле смогла взлететь, так как мокрые крылышки плохо слушались.

— Какой необразованный дурень! – возмущалась муха, просушивая на солнце крылышки.

Погревшись, она полетела на ферму, где по двору важно расхаживал толстый гусак. Муха села гусaku на клюв и громко запела:

Били – вили – луп,

Гусак очень глуп.

Гусак раскрыл свой клюв и проглотил учёную муху.

/Из книги “Серебряная книга лучших сказок мира”, М., 1997

ШКОЛДА ОКЪУГЪАН ЧИБИН

/Кипр халкъ джомакъ/

Школда окъургъа талпыгъан бир чибин джашагъанды. Бир джолда ол школну терезечигине къоннганды да устазны сабийлеге не хапар айтханына тынгылагъанды. Откъуучула уа ол кёзюуде кюлкюлю кысха джырчыкыгъа юрене тургъандыла:

Луп – били – вили,

Гылыу бек телиди.

Чибин да бу кюлкюлю джырчыкыгъа юреннгенди да кеси кесине айтханды:

— Ма энди мен кереклиси чакълы бир акъыллыма. Барайым да, эшта, башха къурт- къумурсха бла джаныуарланы юретейим.

Ол биченликге учуб баргъанды да ханс чайнай тургъан гитче гылыучукъну кёргенди. Чибин тегерек бурулуб уча келиб, чёбчюкге къонуб, джырлагъанды:

Луп – били – вили,

Гылыу бек телиди.

– Сен анда нени юсюнден джырлай тураса? – деб соргъанды гылыучукъ.

Чибин дагыда бир кере джырлагъанды.

— Не сейирлик гитче джырчыкыды! – дегенди гылыучукъ. – Алай а мен не эсе да тунакыракъ эшите башлагъан-

ма. Шо, мени къуйругъуму учуна къон да энтда бир керечик бир джырла!

Къууаныб, чибин гылыучукъну къуйругъуна къоннганды, ол да, аны мараб тургъаны бла, къуйругъун джерге алай кючлю ургъанды, - джарлы чибинни бютеу къанатчыкълары кырккылыргъа аз къалгъандыла.

— Къалай игиликни ангыламагъан, тумакъ сохтады бу! – деб кычыргъанды чибин эмда гылыудан узакыгъа учуб кетгенди. Сора мазаллы, эринчек карп джюзюб айланган кёлчюкге учуб келгенди. Чибин джагъагъа къоннганды да татлы ауаз бла джырлагъанды:

Луп-били-вили

Карп бек телиди.

Аны эшитиб, карп кьуйругъу бла сууну алай кючлю ургъанды, - тамчыла фонтан болуб, чибинга кьуюлгъандыла, суу кьанатларын келтиюралмай, ол кючден-бутдан учханды.

— Къалай къарангы санчады! – деб чамланганды чибин чабакъгъа, кюнде кьанатчыкъларын кебдире.

Джылыныб, ол арбазында бир семиз къаз ёхтем айлана тургъан фермагъа баргъанды. Чибин къазны бурнуна кьонганды да кычырыб джырлагъанды:

Луп-били-вили,
Къаз бек телиди.

Къаз ауузун ачханды да окъуулу чибинни джуханды да кьойгъанды.

/ “Дунияны ашхы джомакъларыны кюмюш китабындан”. Москва, 1997г./

КЪАРАЧАЙ НАРТ СЁЗЛЕ БЛА АЙТЫУЛА

(Карачаевские народные пословицы и поговорки).

1. Акъылны акъылсыздан юрен. (Мудрости учись у глупого).

Ачыулу башда акъыл джокъ. (В разгневанной голове ума нет).

Джарлыны эшигин махтагъан джабар. (Глупца хвала повергнет в горе, т.е. побуждает совершать глупости).

Макъыргъан киштик чычхан тутмаз. (Мяукающая кошка мышей не поймает).

Къуру гыбыт бек дыгъырдар. (Пустой бурдюк больше гремит).

Ауузунда ит ёлген. (Во рту собака дохнет, т.е. злоречивый).

2. Акъылны бир багъанасы – тынгылай билмеклик, экинчиси – ангылай билмеклик, ючюнчюсю – ангылагъанын этерге юрене билмеклик. (Одна из опор ума – умение слушать, вторая опора – умение понимать, третья – умение учиться делать то, что понял).

Тели тилеучю болур, акъыллы юрениучю болур. (Глупый любит просить, умный любит учиться).

Кеме киралмагъан джерде къайыкъ джюрюрге болады, акка билалмагъан затны сабий билирге да болады. (Там, где короблю нет хода, лодочка может плавать, то, что не ведомо старцу, иногда может знать ребенок).

3. Иги юйдеги – элге юлгю. (Хорошая семья – пример для села).

Чемерликде чек болмаз. (Мастерству нет предела).

Сабийни сези да – сейир, сёзю да сейир. (сез-сезим, ощущение. Ощущения у ребенка прекрасны и слова прекрасны).

4. Эркишини окъутсанг – эркишиликни къутхарырса, тышырыуну окъутсанг, – юйдегини къутхарырса. (Обучив мужчину, спасаешь мужество, обучив женщину, спасаешь семью).

Биреуден уялгъынчы кесингден уял. (Прежде чем постесняться кого-то, постесняйся самого себя – т.е. будь сам себе первым судьей).

4. Ийнегинги махтасанг – челегинги кенгде тут. (Похвалишь корову – ведро подальше держи).

Ёзденланы Фарида, 10-чу кл.

ЧУБАР ТАУУКЪНУ ЮЙЮРЮ

(Ханар)

Гаккылары талай болсала да, къалгъанлары чириб, чубар тауукъ сынгар бир джюджекчик чыгъарды. Пух джуммакчыкъча, сары джюджекчик, къанатчыкъларыни къагъаргъа кюреше, анасындан айырылмайды. Бир анасыны къанат тюбюнде бугъуб, андан башчыгъыни къаратады. Бирь тырнакъчыкълары бла джерни чучхургъа кюрешеди.

Бир кюн, ингир ала, тауукъ ачы къычырыкъ этиб, эшикге чабыб чыкъдым. Бир уллу къара къаргъа тауугъубуз бла сермеше тура эди. Мен джеттинчи, къаргъа дженгил аякълы болуб, къычыра тургъан джюджекчикни

сермеб алыб кетди. Биз ызындан къарадыкъ да къалдыкъ. Джарлы чубар орамда ары-бери чабыб, джангыз баласын излей, къычырыкъдан алыб, кёб айланды, биз да къыйналдыкъ. Ингирде чубар орнуна кирирге унамады, арбазда чёгюб къалды.

Эртденбла анам къайры эсе да гузаба кетиб, юйде биз, сабийле кесибиз къалдыкъ. Чубаргъа аш бердик. Ол ашны сан этмеди.

Кёб заман да озмагъанлай, биз да орамда ойнай тургъанлайыкъгъа, быягъы тауукъ ачы-ачы къычырды. Къарасакъ – къолунда четен сумкасы бла, анам келе тура. Чубар да, биз да аллына чабдыкъ. Анам четенни джерге ийди. Анда уа – джюджекле! Чубар аланы джюуолдегенлерин эшитиб чабхан болур эди. Анам джюджекленни джерге бошлады. Олсагъатлай тауукъ, къангкъылдаб, аланы юсюне джайыб, алгъынча, гурт-гурт деб, къууанч тыбырлы болду.

Терезеден къараб, хоншубуз:

- Ай, ол аланы алгъа эди, кече тюбюне саллыкъ эдигиз! – деди.
Алай а Чубар кечени сакъларгъа сюймегенча кёрюндю. Юйюрю къайгылыды. Бир балачыгъын аман къаргъа алыб кетди эсе да, энди уа ма, онбеш баласы болду. Биз да, Чубар да къууаныб келдик юйге.

(Сарытозде 1999 дж. чыгъармачылары конкурсунда хапар ёчлю орун алгъанды).

ТЕРГЕУЛЕ

1. Тергеую эсеби 1-ге тенг болурча, тергеу белгилени (+, -, x, :) алай салыгъыз:

$$\begin{aligned}1 & 2 & 3 & = & 1 \\1 & 2 & 3 & 4 & = & 1 \\1 & 2 & 3 & 4 & 5 & = & 1 \\1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & = & 1 \\1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & = & 1 \\1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & 8 & = & 1\end{aligned}$$

2. Цифрозаврны хорлагъыз: аны сырт къанатчыкларындагъы тегерекчиклеге 1-ден 8-ге дериги санланы тизерге керекди. Хар эки хоншу санны бир-бирине къошсанг, къошуму (къошхандан чыкыгъаны) къатында (эки джанындагъы) санланы бирине да тенг болмасын. 1 сан салыныб турады.

3. Бир юйдегиде джашчыкыны ненча эгечи бар эсе, анча кьарнашы барды. Аны хар эгечини уа кьарнашлары эгечлеринден эсе эки кьатха кёбдюле. Юйдегиде ненча сабий барды? Кьызчыкыла ненчадыла, джашчыкыла ненчадыла?

4. Киев шахарда кюндюз 2 сагьатда джангур джауа тургьанды. Андан 10 сагьатдан сора кюв тиерге боллукьмуду?

5. Кёлчюкде джети бабуш бала джюзюб айланадыла. Алай а ала хаман бир-бири бла кьайгьы этедиле. Кёлчюкню бир джанындан бир джанына джетерча юч кьазыкь барды, аланы кёндеден-кёндеден салыб, бапнакьчыкыла бир-бирине тиялмазча, араларын бёлюрге керекди. Кьазыкьланы кьалай салыргьа керекди, кёл джетиге юлешинирча?

(В. Волина. "Праздник числа" деген китабдан. М., 1993дж.)

Джибекланы Джибек

СЕНИМИ БОЛСУН, МЕНИМИ БОЛСУН?

(Халкъ оюн)

Бу оюн сабийлени импровизациягъа усталыкъларын айнытыргъа тед-желеди. "Меникиди" деген адам ол аты айтылгъан затны не таб, уста су-ратларгъа, не аны историясындан иги хапарланы, таурух биле эсе, аны, не джырны айтыргъа неда джырларгъа керекди. Алай бла "нелеген" затына иги не болаларын танытады. Кеси да ол затланы тынгылай, туракълай, оюнну тыя турмай, дженгил, уста айтыргъа керекди. Сытчы-мытчы этиб, джукъ айталмай къалса, ол айтылгъан затны биркесекден дагъыда айтыр-гъа боладыла, иги "багъалатхан не" чыкыгъынчыннга дери.

Оюн башчы. Былай къараб, бир зат кереме, сеними болсун, меними болсун? (Талай адам ойнай эселе, биреуню аты айтылады да сёз анга бирледи).

Аты айтылгъан. Сени болсун!

Оюн башчы. Болса, болсун. Ол да неди десенг, - учуб баргъан ёттюр илячин! Илячин - къушланы ичинде, алай уллу болмаса да, эм кючлюле-рини, эм джитикёзлерини бириди . Адам къараб кёзю бла кёралмагъан мийикликте чыкъса да , андан къараб , джерде баргъан чычханчынкъны эслеб, окъча атылыб тюшюб, тутуб къояды. Кёб заранлы джаныуарчыкъланы къурутуб, уллу хайыр келтиреди.

Былай къараб бир зат кереме, сеними болсун, меними болсун, Ха-сан?

Хасан. Мени болсун!

Оюн башчы. Болса, болсун. Ол да неди десенг, къая раида-джур бала.

(Хасан джурланы юслеринден билгенин айтады. Андан сора оюн баш-чы оюнну ол халда бардырады. Не затны атын айтыргъа да болады, не зат "багъа" берирге да болады. Оюнну эки сабий неда бирталай сабий бирге ойнаргъа болады).

БИЛГИР ЭСЕНГ, БИЛ ДА КЁР!

(Элберле)

1. Бир дорбунда-беш тешик, бешине да – бир эшик.
2. Ары-бери секиреди, къуйругъу бла бегитеди.
3. Кютю кирпи – узун башлы, сылар, сыйпар чакъмакъ чачны.
4. Агъачланы джалайды, бурма-бурма къалайды.
5. Толтуруб алыб чолпусуна, тегюб иеди голчусуна.
6. Эки къара къатхан джылан, юслеринде арбала чабхан.
7. Темирден – темир, темирни – кемир.
8. Сакъал бар да мыйыкъ джокъ, къаяда да – къарны ток.
9. Хурджунунда – баласы, чынгай барыр анасы.
10. Мингиси бир къалада джашайдыла, бары бирден халал ишлеб ашайдыла.
11. Ашагъандан тоймагъан, гардош башны кьоймагъан.
12. Суусуз бишген, чартлаб тюшген.
13. Къарачайлы алай буюрады: чегинге эки кере кьююлады.
14. Элден артыкъ джууулур, бели къат-къат бууулур, башы, тюбю джокъду, аны ашагъан – токъду.
15. Ол джырсыз хазна кечинмейди, джырына эжиу этилмейди.
16. Чачы джерден къарайды, кьоян аны марайды.
17. Ансыз ёсюм ёсмейди, кеси джарыкъ кёрмейди.
18. Джаны барны барысы джашау этмейди ансыз, Эмегенде талайы, башхалада уа – джангыз.
19. Саблы арба джолда бара, юсюндеги тогъуй бара, ызындагъы – солуй бара.
20. Болджалыны арты болмагъан, чардагъына билим кьонмагъан.
21. Ичи толса, иги таша бугъунур, бошатылса, туру джерге сугъулур.
22. Эшикге чыкъса - къагъылыр, юйге кирсе - тагъылыр.
23. Кеси токъду, башы джокъду.
24. “Джан” дегенликге, джокъду джаны, кьолуна алмагъан болмаз аны.
25. Къар тюбюнде – суююмлю, джаздан айтыр суююмчю.

2. – Тары бюртюк сен болуб,
Джайылыб кьалгъан сен болсанг,
Балалы тауукъ мен болуб,
Чёблеб кетсем, не этерсе?

1. – Балалы тауукъ сен болуб,
Чёблеб кетген сен болсанг,
Ёлюб, къара къабыргъа
Кириб кетсем, не этерсе?

2. – Ёлюб, къара къабыргъа
Кириб кетген сен болсанг,
Акъ кебининг мен болуб,
Чырмалыб кьалсам, не этерсе?

(Айтышны джаш бла къыз джырлайдыла, кёзюу - кёзюу)

Боташланы Руслан А.

АМУР

(хапар)

Мен элден шахаргъа, ишге автобус бла джюрюб башладым. Эртденб-
ла сагъат джети бола, эли ортасында автобус тохтаучу джерге келеме.
Хоншу орамдан да бир къыз ол автобус бла ол заманда ишге джюрюйдю.

Кюн сайын ол къызны биргесине улуу ариу овчарка да келеди. Ар-
лагъыракъда тохтаб, хунаны кьатында джатады. Автобус келиб, адамла
миниб, джолгъа тебрегинчи, кетмей турады. Тебрегенлей а, биргесине

чаба барыб, кеслерини орамгъа джетгенлей, тохтаб, ызындан къарай туруб, юйлери таба кетеди. Бу затны талай кере кёрдюм, алай а, къызыны къатына барыб, итни алай нек этгенин сорургъа тартыныб турдум.

Бюгюн эргденбла да биягъындай болду. Башха джерде бош орун болмай, келиб, къыз мени къатымда бош шиндикге олтурду. Ол заманда, сёзден сёз чыгъа, овчарканы юсюнден сордум. Къыз былай айтды:

— Юч джылны мындан алгъа, мен школда окъугъан заманда, атам бу итни гитче кючюкчюк болуб алыб келген эди. Аналарын бёрюле кесиб, юч кючюкчюк ёксюз къалгъан эдиле. Къошда эркишиле иги къараялмай, эки нёгерчиги да ёлюб, мынга сен къара деб, атам юйге келтирген эди. Мен, къууаныб, кючюкчюкню атына Амур атадым. Сют ичириб, орунчукъ джарашдырыб, гюнахсыз кюрешген эдим.

Кёб къыйналыб, кючюкчюк айныды. Школгъа барсам, дерсле къачан бошаладыла деб, юйге ашыгъа эдим. Тенглерим, къарнашым, эгечим, анам меннге кюле эдиле кючюк бла аллай бир кюрешгениме.

Амур уллу болду. Атам, къошха элтиб, анда юйюрсюндюрюрге да

кюрешди, алай а ит кече бла къачыб келе эди. Менден сора кишиге такъдырыгъа унамай эди. Алай бла ит юйде къалды.

Мен, школну бошаб, шахарда ишге джарашдым. Кюн сайын автобус бла джюрюрге керек болдум. Бир кюн джай ишден юйге келе тургъанлай, аппендицитим тутуб, верандада тапчаннга кючден джетиб аудум. Юйде киши джокъ эди. Мени ынгычхагъанымы эштиб, Амур босагъадан къарады. Мен анга джылы ышарыргъа кюрешдим, алай а амалсыз ышаргъанымы билгенча, думп болуб кетди.

Бир заманда, юй артында гардош къаза тургъан анамы этегинден тартыб, алыб келди. Анам мени халымы терк ангылады. Машинаны, адамланы къураб, мени хоншу станседе больницагъа алыб кетдиле. Элтенлей огъуна меннге операция этдиле.

Кечени бир заманында Амурну тауушу къулагъыма келгенча болдум. Ёзге, кёзлерими ачалмай, джукълай къалдым.

Эртденбла анам келди. Ол сейир хапар айтды: мени больницагъа келтирген ингирде Амур тас болгъанды. Джалну кысхасы бла машинаны ызындан больницагъа келгенди. Мени арты киргизиб, ызыма чыгъармай къойгъанларын кѳргенди. Адамларыбыз бары юйге кетгендиле, ол былайда, тыш эшикни сакълаб, кече къалгъанды. Эртденбла эртде анам мелсе, ит больницаны тѳгерегине айлана тура.

Анам да болушуб, туруб, палатаны терезесине бардым. Амур арлакда джатыб тура эди. Мен атын айтханлай, чабыб келиб, къабыргъагъа аякъларын салды, алай а, терезе мийикде болгъаны себебли, джеталмады. Башын бир джанына этиб, кѳзюме къайгылы къараб, кетерге унамай тохтады. Мен, анга арну айтыб, ѳтмек кесеклени атдым да, “энди юйге бар” деб буйрукъ бериб, ышардым. Амур, бир кесекни кѳзюме къараб туруб, къуйругъун булгъаб, юйюбюз таба айланды.

Мен больницадан чыкъгъынчын, Амур дагъыда талай кере келди. Бизни палатада джатханла бары да аны таный эдиле.

Бир талай кюнден юйге келдим. Джылы заман эди, эшикте орун салыб джата эдим. Амур, къатымдан кетмей, кетсе да, терк огъуна ызына къайтханлай тура эди. Иги болуб, ишге барыргъа тебретим. Эртденбла ит да автобусха дери ашыра келди. Ол кюнден бери къылыгъы алайды. Джай, къыш, джауумлу кюн деб къарамайды. Кеси ашырмаса, кишиге ышанмайды, - деб кюлдю Аминат.

Керти илешмекликни джашауда кѳзюм бла энтда бир кере кѳрдюм.

ЗАРЛЫКЪНЫ АЗАБЫ

(Къарачай халкъ джомакъ)

Бурун заманда Эреджукъа деб бир акъыллы, чырайлы, ангылы, не джаны бла да пахмусу болгъан бир алапат джаш болгъанды. Аны адамлыгъы, асыл ишлери, халаллыгъы, джигитлиги хапар болуб кенг джайылгъандыла, не узакъда, не джууукъда аны атын эшитмеген, махтауун билмеген адам болмаз дегенча, ол аллай бир айтыулукъ джигит джаш болгъанды. Хар сѳлешген анга сукъланнганды, хар джашха аны юлгюге тутхандыла, сѳбийлеге анга уша деб алгъыш этгендиле. Эреджукъа кеси джашагъан элге да, хоншу элге да кѳб игиликле эттенди. Аны таныгъан – танымагъан да бютеу халкъ бирча сѳйгенди. Джарсыуу болгъан анга барычу болгъандыла, анга таяннгандыла.

Бир башха элде уз Тѳреджукъа деб бир джаш джашагъанды. Кесине базгъан, къарыулу джаш. Ол Эреджукъагъа зарланнганды. Ол себебли барыб Эреджукъагъа тюберге, анга бир тийишиб, къарыуун сынаб, кесини атын айтдырыргъа умутланнганды. Алай бла джол тутуб, Эреджукъаны излей чыгады. Сора, излей келиб, аны келир джолуна сѳелиб сакълайды.

Къарамда Эреджукъа кѳрюннгенди. Аны эслегенлейине, Тѳреджукъа сермеб къылычын чыгъарыб, анга атылгъанды. Атын бошлаб, къылычын башына ѳрге тутуб чабханны эслѳб, Эреджукъа да къылычын суууруб

алыб, аллына сюеледи. Атла шыш-шыи туруб, джашла кылычларын чакъар-чукъурт деб бир-бирине уруб къайышдырадыла. Кылыч – кылычны, кьол – кьолну, билек – билекни къарыуун сынай, алай бир кесекчик тирешиб туруб, сора кылычланы тебен джибериб, артха туруб, узылыб бир – бирлерини кьолларын тутуб саламдашадыла. Танышадыла. Аны бла чачылышадыла.

Ол кюнден сора Тереджукъа хаман да Эреджукъаны джолун сакълаб, алай этиб, анга тийиширге излеб, аны бла кючюн бир сынаргъа сылтау, чурум излеб турады. Эреджукъа аны ол кылыгъын эслейди, алай а сан этмейди, джолунда айланады.

Эреджукъаны анасы бла кесинден кѳбге гитче къарнашчыгъы болгъандыла. ол экиси да бек сюйгенди. Ол джолда болса уа, къарнашчыгъы, онбеш джыл болгъан джашчыкъ, анга асыры тансыкъ болгъандан, кѳрюрге термилиб, чыгыб, бир кюнюк джолну аллына барыб, къарнашчыны келирин алай бирде сакълаб туруучу болгъанды.

Бир джолда Эреджукъа джол атланыб кетгенди да, къайтыр заманы джетиб, биягъы къарнашчыгъы аны аллына барыб сакълаб тургъанлай, этнучюсюча, Эреджукъагъа тийиширге излей келиб, Тереджукъа джашчыкъгъа тюбѳб кългъанды. Кылычы бла сермегенди да, джашчыкъны боюнчугъун кесгенди да кетгенди. Ол кетгенлей, Эреджукъа келгенди. Къарнашчыгъын кѳрюб, титирегенди, джылагъанды. Юйге келтириб, эл джыйылыб асырагъандыла. Бу уллу, ауур зулмучулукъну Тереджукъа этгенин ангылагъанды Эреджукъа, алай а анга джукъ айтмагъанды. Кесин тѳздюрѳб, аны кылыгъын сынагъанды.

Тереджукъа уа хаман быягъынлай анга тюбѳб, уугъа барыргъа биргесине тагъылгъанды. Экиси да уугъа айлана барыб, арыб, бир джерде кече къларгъа тохтагъандыла. Тереджукъа отну кълатында таянганды да кълкълыб кългъанды. Ол кеси да, джюрегинде харамлыгъы болуб, кишиге ышанмагъаны амалтын, къуру да тегерей темир кюбе, темир такъыя кийиб джюрюгенди, ол кийимлерин кесини юйюнден башха джерде бир заманда да тешмегенди. Эреджукъа уа, кесини аман иннети болмагъан газа адам, тюз кийимлери бла айланганды.

Эреджукъа ѳлтюрген кийиклерини терисин сыдырыб, аны тишлей тургъанды. Бир кесекден кълараса, Тереджукъаны башы бираз артына кетиб, темир бѳркюню этеги тегерей кюбесини джагъасына джетген джеринде гитче бармакъны базыкълыгъы чакълы бирин бойну ачылыб тура. Эреджукъаны олсагъатдан бойну кесилиб тургъан къларнашчыгъы кѳзюне кѳрюнюб, “бу сау айланыб, мени боллугъум да алай, менича кѳблени боллукълары да алай, муну кълоратыу мени борчум болуб ачылады муну бойну”, - деб кѳзюне келиб, олсагъатдан сермеб кылычын алады. Аны къларагъанын сезиб, Тереджукъаны кѳзлерин ачханы бла Эреджукъаны кылычын сермегени, кылычны ол тар джер бла кириб аны бойну юздюргени теиг болады. “Кеч, ма бу болур эди сени излегенниг, излегенинги табдынг!”, - деб, ѳлукню да, адамла табарча, джол джанына элтиб салыб, Эреджукъа кеси джолуна кетгенди.

(Тохчукъланы С.Х. айтыб, Карданикде 1998 дж. джазылгъанды)

“ТРИИ КЕСИНДЕДИ...”

Сарытюз школда бир джолда ата-аналаны джыйылыулары болганды. Андан чачылышыб, эки тышырыу бирге-бирге ушакъ эте келгендиле да, бири айтханды:

- Ий, тюнене устаз джангылыб, сени джашынгы “триин” меникине салыб ийгенди!

- Огъай – огъай, - дегенди бирси тышырыу. – Чыртда кыйналма! Мен кесимикини дневнигине къарагъанма, кесини “трии” кесинде турады, сени джашынгы “трии” да кесиники болур ансы.

(Хапарла Сылтагъарланы Къачхандан джазылгъандыла, 1998 дж.)

ЭСЕБЛЕРГЕ СЮЙГЕНЛЕГЕ ЧАМ ЭСЕБЛЕ

(Алгебра бла таныш, орта классланы сохталарына)

1. Эски чын (кытай) эсебде алай айтылады: арбазда тауукъла бла къоянла болгандыла. Аланы барыны да башларыны саны – 35, аякъларыны саны – 94 болганды. Арбазда ненча тауукъ, ненча къоян болганды?

2. Тёрт кюпсени бирер кесек ачхалары болганды. Биринчисинден къалгъанла ачхаларын бирге къошсала, 90 сом болады, экинчиден къалгъанла бирге къошсала, 85 сом болады, ючюнчюден къалгъанла бирге къошсала, 80сом болады, тёртюнчюден къалгъанла бирге къошсала, - 75 сом болады.

Хар кюпсени ненчашар сомлары болганды?

3. Бир къонакъ юйде кече къалгъан къонакъ: “Джумушчу мени бютеу ачхамы урлаб кыйганды”, - дегенди. Джумушчугъа соргъанларында, “хо, урлагъанма”, - дегенди. “Къаллай бир ачханы алгъанса?” - дегендиле. “Мен урлаб алгъан ачхагъа дагъыда 10 сом къошулса, мени бютеу джыллыкъ джалыма тенг болады, алай болмай урлаб алгъан ачхама 20 сом къошулса уа, мени джыллыкъ джалымдан эки кятха кёб болады”, - дегенди джумушчу. Къонакъны нелляй бир ачхасы болганды, джумушчуну джыллыкъ джалы нелляй бир болганды?

(Эски орус эсеблени Соранек джыйганды)

КЪАРАЧАЙ ТЕПСИ АДЕБ МАРДАЛАДАН

(Аллы 1997, 1998 дж. чыкыгъан номерледеди)

7. Суулу ушхуурланы бирем-башха табакъ бла хар кимни кесини аллына салыргъа дурусду. Къашыгъын, бычагъын да – аны къатына.

8. Ушхуур эм алгъа бек гитчечиклеге (гитче сабийчиклеге салынады). Андан сора – къартлагъа, къарт джокъ эсе да, эм тамадагъа, къарт къонакъ бар эсе – эм алгъа анга, андан сора – аны онг джанында олтургъанлагъа, андан сора сол джанында олтургъанлагъа салынады. Юйде тепси къуралгъан эсе, алгъа – эркишилеге, артда – тышырыулагъа, андан сора – джаш адамлагъа, саладыла.

9. Юйде эркиши къонакъ бар эсе, аны бла, ол бёлмеде сынгар эркишиле ауузланадыла. Къонакъ – эм тамадагъа саналыб, юйде тамада эркишини къатында, онг джанында олтурады, бек джаш адамчыкъ тюл эсе. Джаш адамчыкъны уялтмаз ючюн, джаш адамла бла бирге ушхуур салынады.

10. Эркиши къонакъ болса, джумушуна джашла къарайдыла: тешиндиредиле, аякъ кийим тешдиредиле, къол джуудурадыла, олтургадыла, ушхууур келтириб саладыла, тамадаланы алларында сюелиб, не кереклилерин да сакъ тындырыб турадыла, ала ашагъан заманда олтурмай. Орун салгъан, тешиндириб, тынчайыргъа джатдыргъан да джашла боладыла. Эркиши къонакъ болгъан джерге тышырыула келмейдиле, хант бёлмеде ушхууур этедиле сынгар. Сауут джюрютген, тепсиге, столгъа къарагъан, суу, къумгъан джюрютген да джашланы ишлери болады. Тышырыула сынгар юйде атаны-ананы къарнашлары деген кибик бек къысха джууукъ къонакъ болса киредиле, джумушха къарайдыла. Неда тышырыу къонакъла болсала, алагъа тышырыула къарайдыла. Эркиши къонакъланы (таныш, тенг, узакъ джууукъ эселе да) джумушларына къараргъа юйде джаш, кюеу, джаш адам джокъ эсе, юй неси джумуш этеди. Ол бек

къарт эсе уа, хоншу джашладан чакъырадыла. Юй иеси джумушха къарар-
гъа керек эсе уа, тепсиге къонакъ бла бирге олтурургъа (къарт эсе), джу-
уукъ, хоншу къартладан нёгерге адам чакъырадыла.

11. Къурманлыкъ, къонакълыкъ малны санлагъан, баш-аякъ юйют-
ген, биширген, къууургъан, туурагъан – ёзге да эркишилени ишлериди.
Тышырыуну иши – ич-мич этиудю, ични тазалагъан да эркишилени ишле-
риди.

12. Саутланы джыяргъа, бошатыргъа джашла, сабийле болушады-
ла, къонакъла чачылсала, тышырыула да болушадыла (къызла, келинле).

13. Тепсиге олтургъандан сора, юй иеси дууа окъуб, ушхууургъа эм
алгъа узалады, андан сора къонакъ, кичиле узалыб башлайдыла. Эм алгъа
къонакъ, къонакъ джокъ эсе, тамада къойгъунчу, ашагъанны кичи къойгъ-
ан адебсизликге саналады, бир юйде олтуруб ашай эселе.

14. Келинлеге, къызлагъа ушхууур эркишиледен башха салынады.
Ата-ана, джашла, къызла, узун тепси болуб, бирге олтургъан тёрелеринде,
эркишилени туураларына эркишиле, тышырыулары туураларына – тышы-
рыула олтурургъа дурус болады. Келинле, кюсуле да бар эселе, джаш ты-
шырыула башха тепсиге олтурсала дурусха саналады. Джаш эркишиле да
– алай.

15. Тепсиге олтургъандан башха заманда, джаш эсе да, сый бериб,
къонакъны тамаданы къатына олтуртадыла. Ингирде уа, аны сыйына той
этиб, кёз ачадыла. Къызгъа да алай этедиле. Таб уллайгъан адамгъа да.

16. Тепси юсюнде тамададан эркинликсиз сёлеширге, дауур этерге
джарамайды, кюлкю, къуш-муш этген айыбды.

17. Къол джуумай, тепсиге олтуруу – къарачай адетге да, муслиман
джорукъгъа да келишмейди.

18. “Бисмилляһ” - демей ашаб башларгъа, “Альхамду лилляһ” демей,
тепсиден къобуб кетерге буюрулмайды. Ол сёз формулалада, тюз адебли-
ликден сора да, уллу тин магъана барды.

(Ахыры келликди).

Къулчаланы Аминат (3 джыл) бла Халимат

АЙДА АЛТЫН СУУЛУ КЁЛ

(Миниатюра)

Айда бир кёл барды. Ол кёлде алтын суу барды. Кюндюз джулдузла ол кёлге барадыла да кечеге дери анда джууунуб ойнаб турадыла. Кеч болса уа, ала кёкге чыгыб, андан къараб, кёзчюклерин ойнатыб, джерни да джарытыб турадыла.

Кече болса, ол кёлде Кюн джууунуб, чайпалыб, солуб турады. Танг атханлай, алтын джугъу болуб, кёкге чыгыб, джерни джылытыб, алтын джарыгъын джерге ийиб турады. Адамлагъа да, чыпчыкылыгъа да, кючюк-леге да, кишиулагъа да, къозучукъла бла улакъчыкылагъа да, башхалагъа да джарыкъ береди.

Къулчаланы Аминат (2 джыл бла джарым
болгъанында къурагъанды)

КЮННЮ АЛТЫН БЁРКЧЮГЮ

(Хапар)

Кюнню алтын бёркчюгю барды. Ол бёркчюгюн кийиб, кёкде ойнай тургъанлайына, къара булутла къара джамчыларын кийгендиле, къара къамаларын такыгъандыла, къара атларына мингендиле да Кюнню къаты бла озуб тебрегендиле. Сора Кюнню алтын бёркчюгюне кёзлери къараб, сермеб алыб, джамчыларыны тюбюне джашырыб, къачыб тебрегендиле. Дюн-дюния къарангы болгъанды. Кюн джылагъанды.

Кюнню джылагъанын эштиб, джулдузла чабыб келгендиле. Ала да, Кюн да булутланы ызларындан еургендиле. Джетиб, алтын бёркчюкню сыйыргъандыла. Олсагъатлай дюния джарыкъ болгъанды.

ауушдура билиу, оюн хал кьурай билиу, айтыргъа сюебиз. оюн компонентни керекли джеринде Узунлугъу 35 минут болгъан кьоша билиу, алай бла сабийлени дерседе 2-3 кере физминутка - солуу арытмай ишлете билиу бек керекли, заман болургъа тыйыншыды. биринчи классда огъай, бютеу ал Физминуткала кёб тюрлю болургъа башланган эмда орта классланы болгъанлары себебли, аланы дерсе барында да болургъа керекли баш кереклисича кьуаргъа керекди. Сёз магъаналы затладыла. Алай а, 6- ючюн, джазгъан, санагъан дерседе, джыллыкь сабий дженгил арыучу «хариф» дерседе алагъа тыйыншылы болгъаны, эси бир затда кёб назмучукъла, джырчыкъла, быллай тохтаялмагъаны устазгъа артыкь да уллу физминуткачыкъла бла хайырланьургъа борч салады солуу заманы таб боллукъду /хар дерсеге текстчикни кьуаргъа /физминутканы/. Биз келишгенине кёре/:

Джилекчик

-Барады, Ахмат барады,
Джилекчик табыб кьабады.
Къалай татлыд кёгетчик!
Урады, къагъады джелчик,
Ашайыкь, ашайыкь джилекчик!

Харс

Кьолчукъланы кёлтюребиз,
Энди энишге небиз.
Биз кьууаныб дженгил-дженгил
Харс-харсланы тюебиз!

Экиден санау

Эки-эки санайыкь: 2, 4, 6, 8, 10,
Ызыбызгъа барайыкь: 10, 8, 6, 4, 2,
Кел, айланыб къайтайыкь,
Кьырдышчыкъда тохтайыкь.
Дженгил-дженгил чабайыкь,
Гоккачыкъда джыяйыкь,
Эм ариу гоккачыкъла –
Бизни классыбызда!

Джелчик

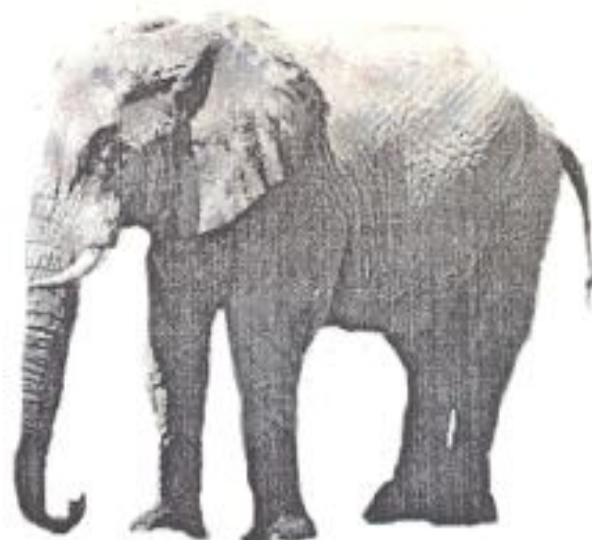
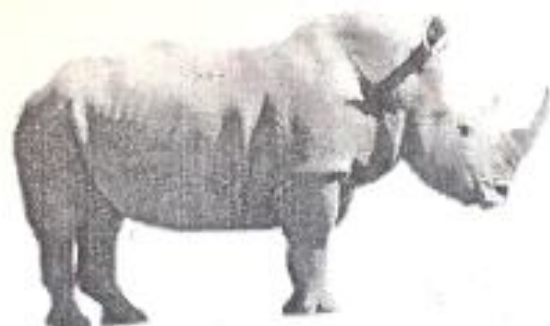
Джелчик урад бетибизге,
Терекчикни кьымылдатад,
Джелчик шаушалгъанында уа,
Терекчик да кьууанад.

Къара

Бу сейирликге къара:
Къалай гитчечиклебиз биз!
Ёрге кьобдукь, созулдукь,
Уллучукъла биз болдукь!

Чалкычыла

Тёгерекни шошлугъун
Чалкычыла буздула.
Сырт башында чалкыыланы
Ары-бери бурдула.
Ары-чалкы, бери-чалкы,
Бир, эки, юч, төрт, беш, алты,
Дагъыда ызына санайыкь:
Алты, беш, төрт, юч, эки, бир.

*Редакция: Салпагарова К.А. (гл. редактор, учредитель),
Джуккаева Б.Ю. (зам. гл. ред.), Кубанова Э.Б., Узденов Р.С. М.
Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати В КЧР 18.04.96г.
Свидетельство № Ж0055.*

ДЕТСКИЙ ЖУРНАЛ "ИЛЫЧИН" (СОКОЛ) № 2 (3)

На карачаевском и русском языках.

*Составитель-редактор К.А.Салпагарова
Художники: Боташова З., Тулпарова З., Салпагаров С.
Технический редактор, дизайн Домнова Л.К.
Отпечатано в ОАО "Полиграфист", г. Черкесск, ул. Первомайская, 48.
Лицензия № 040035 от 14.06.99. Зан. №2374—5000.*